

Іван Фізер

ДЕЯКІ СПОСТЕРЕЖЕННЯ І МІРКУВАННЯ ПРО СУЧАСНЕ АМЕРИКАНСЬКЕ ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО (літературний критицизм)

Від Афін до Чикаго

Філологія, від її витоків в античній Греції до нашої ери, рідко коли зумовлювалася самою любов'ю (філо) до мовної специфіки поетичного слова, але також і настирливим бажанням зрозуміти і пояснити його фонічну фактуру, синтаксичну складність та семантичну поліфункціональність. Арістотель, батько наукової філології, можливо, і був у ейфорії від метафорних конструкцій Клеофона та Сфенеля, але створив свою *«Поетику»* за тими самими критеріями, що і *«Метафізику»*, *«Психологію»* та *«Нікомахову етику»*. «Філосо», либонь, міг бути початковим стимулом або, як він твердив у *«Риторичі»*, «початком насолоди у присутності предмета», але рішуче не основною мотивацією. «Міркуючи про те, – читаємо у його *«Поетиці»*, – добре чи погано хтось щось сказав і зробив, потрібно звернути увагу не тільки на саме слово, добре чи погане воно, але також і на людину, котра розмовляє і діє, на те, кому, коли і для чого вона це сказала і зробила, наприклад, чи для того, щоб запанувало більше благо або щоб подолати більше зло» [1]. Подібна раціональна мотивація присвітлювала і всім тим філологам, котрі впродовж довгого часу покладалися на його *«Поетику»*. Отож саме в цій мотивації і слід дошукуватися першопричин того, чому філологія арістотелівського спрямування розійшлася з філологією «афективного» спрямування, яка виходила із традиції філологів Александрійської бібліотеки IV ст. н. е. Ці два варіанти критичного підходу до літератури так чи так дотривали до нашого часу.

У Сполучених Штатах 40-х років, себто напередодні виникнення структуралізму, широковідомий «чиказький арістотелізм»

був одним із головних напрямів критики. Його зосередженість на змісті, героєві, родовій класифікації та ідеї твору зумовлювалася «Поетикою» Арістотеля. Другий варіант, що генерувався посиленою увагою до естетичної особливості слова, в Сполучених Штатах заявив себе як *«новий критицизм»*, у Німеччині – *«стилістика»*, в Росії – як *«ОПОЯЗівський формалізм»*, в Англії – *«практичний критицизм»*. Перший надавав увагу теорії, другий – мовній фактурі поетичного тексту. Протистояння цих двох варіантів часто було вельми напруженим. На тлі цього протистояння заява видатного канадського філософа Нортропа Фрая (Northrop Frye) про те, що справжній критицизм «є структурою думки і знання, яка існує сама по собі» (in its own right) [2], зміцнювала позиції першого варіанта, себто того, що тільки теоретик літератури компетентний в аналізі та оцінці тексту. На користь цього почала свідчити й злива теорій читання, рецепції, знакової системи, мови, історії, яка в 60-ті роки саме наспіла з Європи. Все це призвело до того, що чимало викладачів літератури в американських вищих навчальних закладах, надаючи пріоритет теорії, трактувало текст тільки як додаток до своїх педагогічних екзерсисів. Насправді ж усі ці екзерсиси часто були лише пародіями на першовзірці їхніх французьких менторів – Дерріда, Фуко, Барта, Дельоза, Лакана та інших, бо більшість отих псевдотеоретиків не мала необхідної підготовки в епістемології, психології, мовознавстві – себто дисциплінах, на яких засновувалися ці теорії. Гейден Вайт, американський історик, назвав цей «деконструктивний» період критики абсурдним. «Літературу, – твердив він, – зведено до писання, писання – до мови, а мову, в кінцевому пароксизмі, – до розкладу і до базікання про мовчанку. Апофеоз цієї мовчанки був неминучою долею тієї галузі науки, котра зірвалася зі свого якоря. Але ж дрейф критицизму не більш випадковий, ніж дрейф усієї західної культури. Базікання не тільки в критицизмі перестало бути винятком і перетворилося на правило. Однак ніде це правило не шанується більше, ніж між абсурдними критиками, котрі безконечно захищають думку про те, що критицизм є неможливим» [3]. Як на мене, ці «абсурдні» критики либонь не підозрювали, що основною метою проекту Дерріда було зміщення «логіки тотожності» в європейській філософській традиції, а не тільки розкриття «деконструктивних операторів» у літературному тексті, бо ж насправді на цій логіці будувалася вся європейська наука від Арістотеля до Гуссерля. Зводиться вона до наступних трьох постулатів: 1) *все, що є, є*; 2) *ніщо* може одночасно бути і не бути; 3) *все, що є, може тільки бути або не бути*. Ці критики

були байдужими і до того, що деконструкція Дерріда була налаштована і проти самої себе, бо її твердження про відсутність «остаточності» саме стало остаточною. Це був типовий приклад «*petitio principii*» або, простіше кажучи, зачарованого кола.

Крах цієї теорії в США припав приблизно на середину 80-х років. На зміну «новому критицизму» прийшов не менш контрверсійний постмодернізм. Тут немає потреби входити в оцінки цього культурологічного спрямування, бо написано про нього, і за і проти, дуже багато. Скажу тільки, що для більшості його послідовників він означав наступне: 1. Людина, у схемі всього існуючого, ані унікальна, ані центральна. 2. Світ, в якому вона живе, фундаментально гетерогенний; її минуле фундаментально відмінне від її сьогодення. 3. Всі наявні культури фундаментально відмінні одна від одної. 4. Різниця між фактом та фікцією немає, як і немає її між словом і предметом, якого воно стосується. 5. Історія та фіктивна розповідь є тільки заміниками дійсності, а не її відображенням. 6. Прямого і безпосереднього досвіду дійсності немає. Людина знає її тільки через інтерпретацію, яка, так чи так, перекручена чи то культурологічними міфами, чи особистими уподобаннями інтерпретатора. Саме тому ні об'єктивної, ні інтерсуб'єктивної, ні суб'єктивної науки про дійсність немає і не може бути. Вся наука про світ і людину – фікція.

Що це все знаменувало для американського критицизму? По-перше, що за відсутності авторитетної теорії філологи не мали іншої альтернативи, як тільки покластися на свій власний глузд; по-друге, що систематичного і остаточного пояснення тексту не може бути, а тому і філології як науки немає; по-третє, що узаконення (*legitimasu*) всього того, що робить філолог, треба шукати, за Ліотаром, «не у гомології експерта, а в паралогії винахідника» [4], себто не у згоді з тим, що є, а в його запереченні.

Це так у теорії, але в дійсності не вся філологічна практика в США вміщувалася у рамки цього постмодерністського «фрейму», тому що тільки купка філологів була здатна на особистісне осмислення свого предмета, а решта мусила покластися на ті чи ті існуючі й узагальнюючі парадигми. Крім того, вся вузівська філологія в США, щоб захистити свій інституційний статус і своє бюджетне фінансування, мусила фігурувати як наука, а не як «*de gustibus non est disputandum*», що означало б якесь квазі-наукове виправдання та інтерсуб'єктивну домовленість. І ще: постмодерністське гасло «все, що завгодно» було можливим у мистецькій практиці, але не в університетському контексті. Саме

тому американська філологія в атмосфері постмодернізму здебільшого стала не так анархічною, як плюралістичною.

Критичний плюралізм з кількома домінантами

Перегляд професійних журналів та комп'ютерних сайтів, присвячених «літературному критицизму», виявляє десятки різноманітних теорій та методологічних підходів (approaches) до літературного тексту. Однак у цій різноманітності все-таки домінують певні конкретні підходи: культурологічна теорія (cultural theory), неомарксистська, феміністична (гендерні студії, жіночі студії), психоаналітична (фройдівська, юнгівська, лаканівська) та мультикультурологічна. Відійшли на маргінеси формалізм, структуралізм, постструктуралізм, феноменологічна критика. Вибірково термінологією цих «маргінальних» теорій продовжують послуговуватися домінантні теорії та методології. Існують вони також на тих університетських кафедрах, якими ще продовжують завідувати літні «tenured Professors» (з постійним контрактом). Зникла з поля зору колись надзвичайно популярна група філологів-постструктуралістів Єльського університету – Поль де Ман, Джофрі Гартман, Гіллс Міллер, Гарольд Блум. Цей останній, видатний спеціаліст з романтизму, розійшовся із Дерріда дещо раніше, проголосивши автономію творчої уяви від мови. Сьогодні він – відвертий опонент фемінізму, марксизму та мультикультуралізму і вважає себе тільки «звичайним практиком» (general practitioner) критицизму. Покійний уже Поль де Ман у вельми провокативній монографії «Сліпота та проникливість» (*Blindness and Insight*) також розійшовся із ортодоксальною «граматологією» Дерріда, згідно з якою «джерелом енергії» всіх текстів є «логіка суплементарності» (доповнення). Він же доводив, що тексти самі здатні «деконструюватися».

Культурологічна теорія

Що ж на сьогодні являють собою її домінантні критичні парадигми, які потіснили такі «глобальні» теорії, як граматологія, герменевтика, рецептивна естетика, критика ідентифікації Женевської школи? Культурологічна теорія, або ж культурологічні студії (далі – КС), має на меті вивчення літературного процесу в широкому контексті суспільних, політичних та економічних явищ та відносин і тому, оперативно, передбачає опертя на

низку суспільних та гуманітарних наук. З погляду літературної теорії, в КС простежуються два варіанти – КС1 та КС2. Перший варіант – ідеологічно нейтральний, другий – ідеологічно заангажований. КС1 уникає зобов'язуючих узагальнень: його мета показати літературне явище «in situ», на перетині відмінних комунікативних струменів. Варіант КС2 зіпертий на ідеологічні твердження Франкфуртської школи (Альтюссера, Адорно, Горкгаймера, Маркузе), себто передбачає розгляд літератури крізь призму неомарксистської парадигми. Зокрема таких ідеологем, як «отоварювання» (commodification), «стандартизація» (standardization), «омасовлення» (massification). З перспективи цих ідеологем літературний твір у «споживацькому суспільстві» (consumer society), як і всякий інший товар, створюється за жорсткими вимогами ринкових стандартів для масового розподілу. Вся та мистецька продукція, яка не відповідає цим вимогам, приречена на зникнення. Отже, різницю поміж цими двома варіантами можна звести до такого простого узагальнення: КС1 сприймає і вивчає літературні явища такими, якими вони нібито є у поточній культурі, а КС2 – такими, якими вони мали би бути. Тому перший *визнає* багатокультурність та етнічність американського культурного простору й, відповідно, дошукується його витоків у національних філософіях, тоді як другий – *заперечує*, бо вважає філософію та етнічність несумісними. Для обох варіантів КС література – це суспільний, а не особистісний, суто естетичний конструкт, покликаний сприяти досягненню високих моральних вартостей і утвердженню раціонального та неконфліктного суспільства. Доки він слугує цій меті, він вважається добрим, в іншому разі – шкідливим.

Неомарксистська теорія

Неомарксистська теорія, доволі поширена в американському академічному середовищі, багато в чому суголосна з КС2. Її подальша актуальність у США після колапсу ленінського марксизму у Східній Європі може декому видатися парадоксальною, адже це саме ленінський марксизм відповідає за ганебну дійсність у радянській імперії та підлеглих їй країнах. Насправді у США мало хто вірить у ленінський чи сталінський марксизм. Навпаки, більшість американських послідовників неомарксизму засуджують його як ідеологічного мутанта, придуманого Леніним задля збереження російської імперії. Марксизм, який вони обстоюють, базується на ідеології франкфуртської школи та поглядах французьких марксистів, зокрема Луї Аль-

тјуссера, а також французьких постструктуралістів, котрі теж сповідували цей ревізійністський марксизм. Навіть сам Ж. Дерріда наполягав на поверненні до «марксизму без діалектики», що приголомшило чимало ортодоксальних деконструктивістів, бо це суперечило його апологетизуванню семантичної остаточності, без якої марксизм немислимий. Таким чином, колапс лєнінського марксизму не призвів у США та країнах Західної Європи до зникнення марксистської філософії з поля суспільних наук. Наприклад, в Американській асоціації соціологів, що об'єднує декілька тисяч членів, існує відділ «марксистської соціології», себто тих дослідників і викладачів, які вивчають суспільні явища з позицій марксистської доктрини.

Головними представниками неомарксистської теорії є Фредрік Джеймсон (Frederic Jameson) та британець Тері Іглтон (Terry Eagleton). В епістемології вони виходять із альтјуссерівського твердження про відносну автономію надструктури (культури, ідеології, філософії, релігії, права, політичних систем). Тому література, як і все мистецтво, не є пасивним відбитком історичної дійсності, а навпаки – її динамічним генератором. У монографії «Політична підсвідомість» (*Political Unconscious. Narration as a Social Symbolic Act*), яка від 1981 р. по сьогодні повсякчас привертає увагу не тільки критиків марксистів, а й тих, хто розчарувався у формалістських теоріях, Фр. Джеймсон на творчості Бальзака, Гіссінга та Конрада представляє «єдину велику колективну історію (story) людства», себто «його намагання вирвати сферу Свободи зі сфери Нужди». Цю історію він представляє в політичній, суспільній та продуктивній структурах. На відміну від негативної марксистської критики, «діалектичний критицизм» Джеймсона «координує інструментальний аналіз із колективним прочитанням культури, в якому функціональне прочитання культурних текстів пояснюється попереднім прочитанням» [5]. Іншими словами, він поєднує марксистську негативну герменевтику з історично позитивною. Джеймсон трактує постмодернізм заперечно, хоча сам користується такими узагальнюючими термінами постструктуралістської теорії, як «зникнення суб'єкта», «криза історизму», «пастиш» тощо. Загалом же він вважає, що постмодернізм зав'яз у суперечливих антиноміях, які не дозволяють йому виявити естетичні властивості культурних артефактів та пояснити їх закоріненість у політичній економіці.

Тері Іглтон, на противагу Джеймсонові, зосереджується переважно на прагматичних суспільних проблемах. Як теоретик літератури він пройшов три стадії формування: 1) наслідував

свого вчителя Р. Вільямса, котрий обстоював т. зв. гуманний марксизм – своєрідний симбіоз марксизму з римо-католицькою етикою; 2) додержувався постальтюссерівської теорії про текст; 3) сьогодні обстоює «революційний критицизм», спрямований на досягнення практичних суспільних цілей. В працях останніх років Т. Іглтон наполягає на тому, що критицизм має повернути собі традиційну роль, яка в Англії XVIII ст. передбачала виклик державному абсолютизму, виклик, що поєднував у собі політичну, етичну та естетичну риторику. Інакше кажучи, завданням філолога-марксиста є виконувати роль радикального суспільного трансформатора. На думку Т. Іглтона, формалістський структуралістський та постструктуралістський дискурси 60–80-х років були замкнутими та самовдоволеними системами, у суспільному контексті безсилими і непридатними. Зокрема, постмодернізм є суперечливим тому, що, відкидаючи суворі вимоги нормативної естетики, він водночас іде на компроміс з повнокровним моральним релятивізмом і тим самим доводить усю творчість до вбивчої одноманітності, продукуючи такі ж самі недолугі тексти, як і всюдисущий комп'ютер. На рівні ідеології постмодернізм байдужий до руйнівної сили капіталу, яка безжально спотворює життя людини та суспільства.

Крім цих двох відомих філологів-неомарксистів є чимало менш відомих її adeptів, котрі виступають на сторінках лівих журналів, комп'ютерних сайтів та на наукових конференціях. Причому вони далеко не завжди перебувають в «теоретичній згоді». Ось промовистий приклад: журнал «Переосмислення марксизму» (Rethinking Marxism), офіційний орган «Асоціації для вивчення економіки та суспільного аналізу», суттєво розходиться з журналом «Радикальні зв'язки» (Radical Chains), який хоч і послуговується лівим термінологічним апаратом, але проповідує революційну політику без традиційного марксизму, соціалізму та анархізму – доктрин, які, на думку ідеологів цього видання, вичерпали себе і безповоротно відійшли у минуле.

Феміністична теорія

Американський фемінізм за кількістю університетських кафедр «жіночих студій», феміністичних організацій, журналів, комп'ютерних сайтів – либонь один із найдинамічніших у західному світі. У жодній європейській країні цей жіночий рух не увійшов так глибоко і надійно в університетські програми, як у США. Навіть у Франції, батьківщині феміністичної теорії, масштаби його поширення значно скромніші, як тут. Чому *«Друга стаття»* Сімони де Бовуар, *«Новонароджена жінка»* Гелени Сіксу,

«Цей секс, що не є цим» Лусі Ірігерей, *«Революція у поетичній мові»* Юлії Крістевой у французьких вузах не привели до виникнення феміністичних кафедр, можна полемізувати дуже довго. Як на мене, найбільш вірогідно це пояснюється тим, що академічний контекст цих вузів змушував цих цікавих й інтелектуально вельми обдарованих жінок вступати у діалог із сучасними і попередніми філософськими системами, від Платона до Дерріда, радше, ніж поквалом зводити фемінізм до практичних програм. Американські феміністки Сандра Гільберт та Сюзан Губер назвали фемінізм своїх французьких колег звабливим та ампірним, бо він, мовляв, «ссе кров чоловічих теорій, краде їхню мову, яку рівночасно намагається знищити. Цей фемінізм,— зазначають вони,— не здатний перетворити інтерпретацію літературних текстів на політичну дію як основну функцію філолога. Ця нездатність перетворює його на співучасника патріархальних способів злочинного контролю» [6]. Немає сумнівів у тому, що французький та американський фемінізми багато в чому відмінні, однак не такою мірою, як це доводять названі авторки. Французький фемінізм зосереджений на проблемах гендерної сутності жінки, причому визначає цю сутність то екзистенційально (за Сартром), то психоаналітично (за Лаканом), то історично (за Марксом); американський фемінізм більше зосереджений на активній і рівноправній ролі жінки в усіх сферах економічного, політичного та культурного життя суспільства. Саме тому перший більше схильний до теоретичної, а другий — до прагматичної феміністичної парадигми. Це коли казати загально, а на практиці американський фемінізм такий багатовекторний, що звести його до міродайного узагальнення надто важко. Його програмна амплітуда надто широка. Наприклад, найбільша із жіночих організацій «Асоціація жіночих студій», що об'єднує десятки жіночих організацій, цікавиться, в першу чергу, жіночим здоров'ям, спортом, старінням, сексуальними домаганнями чоловіків на місцях роботи (sexual harassment), репродуктивними правами жінок, зайнятих у різних галузях науки й виробництва, словом, прагматичними проблемами жінки у громадському і професійному житті. Ідеологічний компонент у програмі цієї асоціації вочевидь притишений. На протилежному полюсі цієї амплітуди жіночі організації зосереджують свої зусилля на ідеологічних, психологічних або статевих окресленнях гендерної властивості жінки супроти чоловіка. За марксистською феміністичною парадигмою, жінка абсолютно рівноправна з чоловіком; за психологічною парадигмою вона і фізично, і психічно цілком відмінна від чоловіка; за лесбійською — вона в усіх відношеннях своєрідна і тому перебуває в повній опозиції до чоловіка.

Фемінізм у США, як і в інших країнах, від самих його початків і понині незрідка викликає негативну реакцію не тільки з боку деяких патріархально настроєних чоловіків, а й навіть деяких жінок. Так званий «*femme feminism*» (жіночий фемінізм) наполягає на необхідності визнання за жінками особливих привілеїв у житті. Цього типу «феміністки» відмовляються від конфронтації з чоловіками. «Незалежний жіночий форум» та «Жінки проти фемінізму» – два найпопулярніші антифеміністичні сайти в Інтернеті. Їхня особлива позиція загалом зводиться до наступного: істотної різниці між жінками і чоловіками немає; фемінізм безпідставно втручається у природні взаємини жінок і чоловіків, що, в свою чергу, призводить до хаосу в усіх сферах суспільного, політичного та культурного життя; феміністична радикальна ревізія історії, науки, мови, Біблії – це brutальне насильство над усім тим, що зберіг і витворив у поколіннях талановитий людський рід. Тому фемінізм як ідеологічна парадигма – це тільки небезпечна утопія.

В якості літературного критицизму *поміrkований американський фемінізм* віддає перевагу обмеженій реформі естетичного канону з урахуванням жіночої ролі в його вибудовуванні та ревізії. *Промарксистськи налаштований фемінізм* робить наголос на політекономічній зумовленості жіночих протагоністів у фіктивних конструкціях. Деконструктивний фемінізм всіляко акцентує на «інакшості» жінки у творчості і тексті, тоді як лесбійський фемінізм – на радикальній різниці жіночих та чоловічих текстів.

Термінологічна перенасиченість, а незрідка – семантична непрозорість і складність американського критицизму спричиняють чималі труднощі у педагогічній практиці. Щоб їх подолати, у Вашингтонському університеті, що в місті Сіетл, група філологів створила комп'ютерний сайт під шифром K.I.S.S., що означає «Keep It Simple Stupid», себто «дурню, дотримуйся простоти». Саме тут складні дефініції спрощуються і зводяться до легкодоступних аналогів, причому без надання переваги тій або тій теоретичній позиції.

Замість висновків

Неупереджено збагнути сучасну розмаїтість теоретичних та методологічних літературознавчих підходів у США можна тільки з історичної перспективи американського суспільства та інтелектуального плюралізму. Адже в цій країні одній теорії, одній парадигмі чи й можливо залишитися домінантною упродовж довшого часу: під тиском протилежних теорій вона неодмінно розплавлюється у цьому плюралізмі. Наприклад, прагматизм В. Джеймса, єдина автентично американська філософія, яка мала б зали-

шитися когерентною, уже на десятому році свого існування, за визначенням видатного історика ідей А. О. Лавджоя (A. O. Lovejoy), розпалась аж на тридцять прагматизмів [7]. Тобто плюралізм настільки проник у цю філософію, що практично розпорошив її і підпорядкував власному принципові багатоголосся. Така ж доля спіткала і всі занесені сюди із Європи сучасні «ізми» – формалізм, структуралізм, постструктуралізм і постмодернізм. Вони не мали жодних шансів на тривалу преференцію, бо, за тим же В. Джеймсом, «правдиві ідеї є тільки ті, які ми можемо засвоїти, potwierдити, підтримати та перевірити» [8]. Оскільки ж нашу здатність сприймати правду визначає всесильний соціоекономічний контекст країни, то наша правда стає релятивною, флюїдною у часі. Хай би ким ти був – марксистом, анархістом, структуралістом тощо, – тільки не наполягай на унікальності свого «ізму»: такою є основна вимога цього плюралізму. І ще одна, але важлива риса: цей плюралізм не тільки демократичний, тобто толерантний, а й настирливо асимілюючий, що автоматично випливає і зі сказаного вище.

Чи теперішній плюралістичний критицизм у США – явище довготривале? Домінуючи на ринку інтелектуальних ідей, він залишиться таким доти, доки тут чи деінде не виникне нова потужна філософська концепція, що матиме епістемологічну перевагу над сучасними інтерпретаціями. В минулому такі концепції переважно виникали на Європейському континенті. В 60–70-х роках концепції таких європейських учених, як Ролан Барт, Жак Дерріда, Рене Жірар, Цветан Тодоров, Умберто Еко, Вольфганг Ізер, Ганс-Георг Гадамер та ін., були домінантними в американській філології. Сьогодні вони зникли у суміші всесильного плюралізму або існують тільки на комп'ютерних сайтах, проваджених тими філологами, котрі віддано вірять у їхню теоретичну перевагу. Чи повториться подібна інтелектуальна інвазія, важко передбачити, оскільки Європа сама опинилася в стані інтелектуального застою. На її філософському обрії не видно новітнього Гуссерля, Сартра, Лакана чи навіть Дерріда. А може, інвазія буде зворотною?

1. *Аристотель*. Об искусстве поэзии. – М.: Гос. изд-во худ. лит., 1957. – С. 130.
2. *Frye N.* Anatomy of Criticism. – Princeton: Princeton University Press, 1957. – P. 5.
3. *White H.* Tropics of Discourse. Essays in Cultural Criticism. – Baltimore: The John Hopkins University Press, 1985. – P. 262.
4. *Lyotard J. F.* The Postmodern Condition: A Report on Knowledge. – Minneapolis, 1986. – P. XXV.
5. *Jameson F.* The Political Unconscious. Narrative as a Symbolic Act. – Ithaca: Cornell University Press, 1983. – P. 296.
6. *Gilbert S. M., Gubar S.* The Mirror and the Vamp. The Future of Literary Theory / Ed. by R. Cohen. – N. Y., 1989. – P. 153.
7. *Lovejoy A. O.* The Thirteen Pragmatisms and Other Essay. – Baltimore, 1963.
8. *James W.* The Meaning of Truth. – Ann Arbor: The University of Michigan Press, 1970. – P. IX.